

De Staat van het Theater werd op 31 augustus 2006 uitgesproken door Ivo van Hove, directeur van Toneelgroep Amsterdam, ter gelegenheid van de opening van theaterfestival TF-1.

Het Begin

9 punten voor een theater van de 21ste eeuw.

Ik klaag aan, dacht ik. Terecht. Ik klaag aan. Dat we in een tijd van algemene versloffing leven waarvan ook het theater deel uitmaakt, dat er nog steeds toneelopleidingen zijn met flauwe, onduidelijke criteria, dat de raden van cultuur en de kunstraden een ad hoc beleid zonder visie voeren, dat we jaren zonder staatssecretaris, zonder wethouder, zonder leiderschap aangemodderd hebben, dat er geen echt belang gehecht wordt aan culturele instituten, dat de institutionalisering die door het ministerie is ingezet een puur pragmatische operatie is waardoor tal van regionale orkesten tot instituut verheven zijn terwijl men dat niet van belang vond voor grootschalige dans- en theatergezelschappen, dat men niet begrijpt dat de versnippering van talent op de langere termijn het effect van waterverdamping heeft. Dat er geen doorstroming is aan de bovenkant: noem mij 5 regisseurs ouder dan 50 jaar die nog in continuïteit aan het werk zijn! Dat er een centrum moet zijn om marge te kunnen hebben, dat de marge doldraait zonder centrum, dat begrippen als vernieuwing, engagement, elite mummies zijn geworden, omhulsels met levenloze inhoud. Dat en dat en dat. Ik klaag aan.

Dat dacht ik impulsief toen ik gevraagd werd een Staat van het Theater uit te spreken.

En de volgende gedachte was: hou toch op. Hou toch op om mee te lopen in de deerniswekkende praalstoet van klagers. Hou toch op met de eindeloze boodschappenlijsten met symptomatische problemen inclusief bewijsvoerende cijfers en statistieken. Hou toch op de ziektekiemen te beschrijven en met jeukwerende zelfjes te kalmeren. Hou toch een keer op met deze cultuur van statements. Hou toch op! Laat ons een nieuw begin maken. Van waaruit kunnen we een toekomst creëren? Waar gaan we naar toe?

Het begint met een samenleving waarin we oog hebben voor geschiedenis, voor onze tijd. We leven in een tijd zonder toekomst. Dat is helemaal niet erg. We leven in een tijd waar vooruitgang niet meer mogelijk is. De in de 18de eeuw begonnen vooruitgangsfilosofie waarbij de mensheid met het schrijden der jaren vooruitgang boekt, geldt niet meer. Elk individu kan op elk moment de loop der dingen veranderen. Dit is een natuurlijk gevolg van de globalisering waarbij alles en iedereen op elk moment met alles en iedereen in verbinding kan staan. Onze wereld is plat, schrijft de NYTimes journalist Friedman. Maar dit hoeft niet te leiden tot een somberende cultuur die in Nederland ten volle heerst: dit kan leiden tot een nieuw besef. In Het Kristalpaleis, waarin Ook Peter Sloterdijk komt in Het Kristalpaleis, waarin hij probeert een filosofie van de 21ste eeuw te schrijven, tot een weliswaar simpele maar ook hoopvolle conclusie dat globalisering de mens niet van zichzelf vervreemdt. Laat ons midden in ONZE tijd staan. Laat ons met volle teugen genieten van de mogelijkheden die er vandaag zijn en niet ten onder gaan aan depressieve gevoelens over de vervlogen rijkdom van onze ouders en grootouders. Laat ons beseffen dat de beslissing van een klein groepje religieuze fanatici een paar jaar geleden onze wereld een nieuwe wending heeft gegeven. In dat soort wereld leven wij, een wereld zonder een specifiek doel. "De rivier is een delta geworden. Er zijn vele mogelijkheden en misschien moeten we beseffen dat we ons al midden op de oceaan bevinden," betoogde John Cage al decennia geleden. Hij heeft het over een wereld van mogelijkheden. De schijnbaar zinloze wereld waarin we leven is dus zinvol. Opvoeden betekent onze kinderen te leren leven in de tijd waarin ze leven. Dat vergt oefening, contact, studie soms. Zonder dit fundament stort het huis van samenleving in. Optimisme kan niet enkel gebonden zijn aan de wetten van de economie. Het kan toch niet zijn dat onze ministers ons enkel maar verblijden met het perspectief van grotere welvaart; een gif die de krachten van een cultuur aantast. Ik verwacht van de overheid een dieper inzicht in wat een samenleving drijft. Economie jazeker, maar niet gebouwd op drijfzand. Het besef van de mogelijkheden die onze wereld ons biedt moet op jonge leeftijd geleerd worden. Naast wiskunde, computerlessen, natuurkunde, biologie aandacht graag voor cultuur, want het is de basis zonder welke we leven in een lege ruimte.

Ik vond het van belang deze algemene maar toch specifieke overdenking te geven. Het vorige jaar heb ik mij intensief bezig gehouden met de voor- en nadelen van ons theaterbestel, de toekomstmogelijkheden en de bedreigingen. Ik heb dat met veel overtuiging en bezieling gedaan onder andere in de vorm van een beleidsplan waarom door de rijks en gemeentelijke overheden werd verzocht met de specifieke vraag de plannen van Toneelgroep Amsterdam te kaderen in een lange termijn visie. Stoutmoedig en een beetje vilein provocatief noemde ik het plan simpelweg: 2007-2012. Vervolgens kwamen er processen die allemaal ingegeven waren door goede bedoelingen. Maar het probleem was dat een grote beweging bedoeld om op een nieuwe manier over het theaterlandschap na te denken, verzandde in een verzameling van kleine bewegingen. De Amsterdamse Kunstraad liet per ommekeer weten niet op de hoogte te zijn dat er gezamenlijk over de plannen van Het Nationaal Toneel, de Theatercompagnie en Toneelgroep Amsterdam moest geoordeeld worden en dat ze daar ook geen

enkele behoefte aan had want dat hun eerder advies duidelijk was. Uiteindelijk kwam er niet 1 gezamenlijk advies maar 3 adviezen van 3 verschillende commissies. De eerste regel van het advies aan Toneelgroep Amsterdam stelde dat er absoluut geen rekening kon worden gehouden met de lange termijn visie van het gezelschap, daar waren andere gremia voor voorzien. Datgene waar oorspronkelijk om gevraagd werd, een lange termijn visie, verdween achter de horizon omdat een centrale regie ontbrak. Dit slechts als voorbeeld uit eigen waarneming van een onbetrouwbare overheid die tussentijds de koers wijzigt en een ander vervoersmiddel kiest. We moeten eerst de rails leggen en daarna de trein laten rijden.

En toen vertrok ik op vakantie. Boeken uitzoeken om mee te nemen. De nieuwe dit, de nieuwe dat, mijn oog valt op een vuistdik boek dat ik van een regieassistent kreeg met de opdracht: "je moet dit lezen want het is heel belangrijk, juist voor jou". The Fountainhead is een 700 pagina tellende ideeënroman van Ayn Rand. In dit boek gebruikt ze de wereld van architecten in de jaren 30 en 40 van de vorige eeuw om haar levensfilosofie uiteen te zetten. Hoofdpersoon is Howard Roark, een jonge architect die weigert compromissen te sluiten en stijfkoppig kiest voor modernisme, wars van elke referentie naar klassieke voorbeelden. Zijn studiegenoot Peter Keating echter kiest meteen om te gaan werken bij de toparchitect van het moment en maakt snel carrière. Het boek is een wervelstorm en laat je niet los. Het plaatst de denkwereld van de kunstenaar tegenover die van de opportunist. En toen dacht ik, laat mij één keer Howard Roark zijn. Laat dat vandaag zijn. Hoe zou Howard Roark de man die als een priester architect is over het theater in Nederland en zijn toekomst denken? Zo kwam ik tot mijn 9-puntenplan ter verbetering van het theater in Nederland.

1. Aandacht voor echt talent.

Aandacht voor de kwaliteit, selectie- en beoordelingscriteria van de opleidingen. Het is voor alle partijen duidelijk dat de uitstroom van de scholen te groot is in vergelijking met het aanwezige talent. Uitstroom begint bij instroom. Bij de toelatingsproeven moet de lat hoog liggen, er moet een kiem van talent aanwezig zijn en dat talent moet in het eerstvolgende jaar een evolutie doormaken. Talent is geen van God gegeven lot. Talent is een kiem, geen eindpunt. Ik geloof dat je kunt leren, dat opvoeding zin heeft. In het Nederlandse kunstonderwijs is er een absurde, van overheidswege opgelegde regel dat wie na het eerste schooljaar slaagt, het recht heeft af te studeren. Dit heeft geleid tot een overaanbod aan jonge kunstenaars met te weinig talent of die hun talent te weinig hebben kunnen uitbouwen. Als vanzelfsprekend ontstaat er zo het probleem van doorstroming. Nu lijk ik de zwarte piet eenzijdig naar de overheid en de scholen toe te schuiven, ik wil ook de hand in eigen boezem steken. Te lang is er een afstand geweest tussen de gezelschappen en de scholen. Er moet een georganiseerde samenwerking komen waardoor ook de gezelschappen vroegtijdig de verantwoordelijkheid nemen voor jonge acteurs, regisseurs, vormgevers en dramaturgen. De structurele samenhang tussen de opleidingen en de gezelschappen zal leiden tot een nieuw elan in het theater. En daarop zullen we geen 10 jaar moeten wachten. Geloof mij.

2. Bundelen/ niet versplinteren.

Laten we een einde maken aan de versplintering van jong talent. Weg met de eindeloze potjes waardoor iemand zonder al te veel talent (want na het eerste jaar al geslaagd) 10 tot 15 jaar na de opleiding kan doorgaan zonder één enkel doorslaggevend succes te maken, een voorstelling die er toe doet, waar je niet omheen kan, waar je naar toe moet, waar iedereen over spreekt. Dit leidt alleen maar tot gefrustreerde 35ers die vervolgens het probleem van de doorstroming aan de orde stellen. Natuurlijk is de toekomst aan wie jong is, natuurlijk moeten er volop kansen gecreëerd worden voor de ontwikkeling van jong talent. Maar niet meer zoals we dat de laatste decennia doen. Niet dat eindeloze pappen en nathouden. Wie goed is moet beloond worden en wie dat niet is, moet eruit. Dit klinkt wellicht meedogenloos maar dat is het niet. Het is veeleer een daad van mededogen om op artistieke basis een oordeel te hebben en daar de juiste, rechtvaardige, soms harde gevolgen aan te verbinden. Laat geen duizend bloemen bloeien! Als we dat wel blijven doen moeten we achteraf niet zeuren. Moeten we achteraf niet zeuren over het gebrek aan talent, het gebrek aan opvolging, het gebrek aan leiders. Dat gebrek creëren we zelf. Ik pleit daarom voor strengere criteria op de opleidingen maar ook voor strengere criteria in de ontwikkelfase van een artistieke loopbaan. Wie niet goed is, moet eruit. Wie goed is moet voluit kansen en een platform krijgen.

Een ander aspect van de versplintering is wat ik de negatieve nalatenschap van de Actie Tomaat noem. Ik was er niet bij, het zal wel gemoeten hebben, dat gooien met tomaten om een generatie acteurs en regisseurs weg te drukken. Ik ben geen expert in de jaren zestig en ja, het heeft veel goeds gebracht. Daarover is genoeg geschreven en gepraat. Maar de Actie Tomaat heeft ook een monster gebaard. Het monster van de versplintering. In Nederland ben je maar een theaterpersoonlijkheid als je een eigen groep hebt opgericht. Artistieke identiteit is een eigen groep hebben. Dit heeft geleid tot een keur aan groepen die in de jaren 70 en 80 gezichtsbepalend waren. We kennen en bewonderen ze allemaal. Maar ook zonder de nood van toen gaat dat denken alsmáar door, wil maar niet stoppen. Genoeg is genoeg. De fut is eruit. Nieuwe groepen blijven als mierenkolonies naar voedsel zoeken. Elke groep met een brokje subsidievoedsel moet vervolgens een deel van dat geld besteden aan het opzetten van een kantoor met een zakelijke leider, iemand of een kwart iemand voor de publiciteit en nog een derde iemand voor de techniek. Het is heilloos geworden. De noodzaak is er niet meer. Ondertussen zijn er een aantal voorbeelden van groepen die zich aangesloten hebben bij grotere gezelschappen waar ze artistiek vrijuit hun gang gaan. Meer nog: het zijn deze groepen die op dit moment artistiek belangwekkend werk maken. Denken we aan Wunderbaum en NTGent, Skagen en De Tijd in Vlaanderen, Annette Speelt en Het Nationaal Toneel. Op deze wijze krachten bundelen leidt niet tot een verschraving van het theaterlandschap waar iedereen zo bang voor is. De krachten bundelen leidt juist tot meer vrijheid, meer slagkracht, meer divers theater, meer authentiek theater. En daar moet het ons toch om gaan. Goed theater.

3. Samenwerking tussen theatergezelschappen en productiehuizen.

Er is een groot misverstand ontstaan over de doorstroming. Kwantitatief is er geen probleem, dat blijkt uit de statistieken. Toch voelen we met zijn allen dat er een probleem is. Er zijn te weinig nieuwe toonaangevende regisseurs voor de grote zaal. Tegelijk moet ik constateren dat in weinig landen zoveel “jonge” regisseurs (in Duitsland ben je op je 38ste nog steeds jong aanstormend talent, jongeren beneden de 30 noemt men “junge Hunde”) aan het werk zijn bij de grotere gezelschappen. Een jaar geleden zat ik in een commissie waar op de naam Provily gereageerd werd alsof die behoorde tot de gearriveerde regisseurs, het geeft aan hoe kort ons geheugen is geworden. Toch is er een probleem, er zijn bij de nieuwe generatie regisseurs weinig leiders. Ik denk dat een goede, kwaliteitsvolle doorstroming nieuwe kanalen vereist, nieuwe samenwerkingen tussen de productiehuizen en de bestaande gezelschappen. Toneelgroep Amsterdam zal de volgende jaren intensief en inhoudelijk samenwerken met de productiehuizen van de Toneelschuur en Frascati om zo de ruimte te creëren voor regisseurs om in continuïteit een aantal middelgrote producties te maken, waarbij de sterke kanten van beide organisaties ten dienste staan van de ontwikkeling van deze talenten. Dit is geen bedreiging voor de productiehuizen en voor de theatergezelschappen, maar een kans. De productiehuizen en de grote gezelschappen moeten door samenwerking de toekomst verzekeren.

4. Bouwen in continuïteit.

Dringend aandacht voor de doorstroming aan de bovenkant. Dit is geen bedreiging voor de jonge makers maar een kans. Het is in Nederland op een uitzondering na dat een regisseur boven de 50 op continue basis kan werken. Is dit geen verschraling en geen onderschatting van de kwaliteit van bewezen talent. Doet dit geen afbreuk aan het geïnvesteerd artistiek en beleidsmatig kapitaal! Is dat ook niet een enorm gemiste kans tot coaching binnen de gezelschappen zelf. Is dat ook niet een unieke kans laten liggen om een diversiteit aan regie- en speelstijlen te creëren, een echte artistieke melting pot. Begrippen als vernieuwing moeten in de prullenbak. De aandacht moet gaan naar continuïteit gekoppeld aan zeggingskracht. Continuïteit betekent mogelijkheid tot authentieke ontwikkeling en zeggingskracht is een ideale toetssteen. Vernieuwing geeft ons de illusie van vooruitgang, in een wereld van nu die zoals eerder geschetst losgekomen is van dat 18de eeuwse ideaal is het een nutteloos en zinloos verlangen.

5. Meten met verschillende maten.

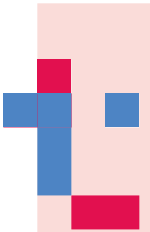
Een theaterlandschap waar meer artistieke diversiteit mogelijk is door adviseringen te systematiseren en te diversifiëren. Ik pleit voor adviesraden die volgens duidelijke criteria werken, die onderdeel zijn van de subsidiebeschikking die een gezelschap krijgt. Vanzelfsprekend zijn bezoekcijfers of inkomsten niet voor elk gezelschap een maatgevend criterium, maar als dat wel zo is, dient het desbetreffende gezelschap dat op voorhand te weten. Hetzelfde geldt voor andere cruciale thema's als diversiteit, educatie, doorstroming. Het is voor het verder ontwikkelen van een gezond en vooral creatief en interessant theaterlandschap essentieel dat niet alle gezelschappen over dezelfde kam worden geschoren. Het is bijna overbodig te stellen dat de werking van een klein gezelschap fundamenteel verschilt van dat van een groot stadsgezelschap of een jeugdtheatergroep. Het volstaat om een onderscheid te maken tussen gezelschappen die voor één project subsidies krijgen, gezelschappen die voor twee jaar gesubsidieerd worden en een aantal regiogebonden gezelschappen waarvan de werking vier jaar ondersteund wordt. Tenslotte pleit ik voor de erkenning van twee grote ensembles als instituten. Deze instituten moeten met grote regelmaat op de invulling van hun functie en taken beoordeeld worden, niet op hun bestaansrecht. Dat bestaansrecht zou elke 10 of 15 jaar tegen het licht gehouden moeten worden. Het is absurd, onrealistisch, afmattend en energieverspillend dat het bestaan van het Concertgebouworkest of het Holland Festival, het Nederlands Dans Theater, Het Stedelijk Museum of Toneelgroep Amsterdam elke vier jaar ter discussie wordt gesteld. Het is in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland, zelfs in België ondenkbaar. En zo ben ik bij mijn volgende punt beland.

6. Sterk centrum/ sterke marge.

De grootstedelijke gezelschappen in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam vormen samen met de gezelschappen in de regio's Eindhoven, Arnhem en Groningen het centrum van het theaterlandschap. Als die zes gezelschappen een aantal afgesproken functies en taken op zich nemen en zich duidelijk in de grote zaal manifesteren kunnen er in de ruimte die daar omheen ontstaat spannende en inventieve projecten ontwikkeld worden die dat centrum verrijken, in vraag stellen, bevechten. Het biedt een kader om de achterhaalde tegenstelling tussen avant-garde en establishment op te lossen in het maken van mooie voorstellingen. Deze herinrichting van het theaterlandschap is een voedingsbodem voor een nieuwe generatie. Een sterk centrum schept ruimte voor een sterke marge.

7. Een eigen huis voor stadsgezelschappen.

In een huis kun je je thuis voelen. En als kunstenaars zich thuis voelen maken ze hun beste werk. En als dan in de schouwburg continu grootse, grandioze voorstellingen gespeeld worden door het huisgezelschap met daarnaast een aanstekelijke programmering en een met de voorstellingen verbonden randprogramma, dan wordt die schouwburg een ankerplaats. Een plaats waar de kunst van het theater volledige tot bloei kan komen en een nog grotere aantrekkingskracht zal uitoefenen. Een plek waar iedereen graag wil vertoeven, van 's ochtends tot 's avonds. De schouwburg als een plek waar als vanzelfsprekend acteurs, regisseurs, dramaturgen aanwezig en zichtbaar zijn. Schouwburgen in de grote steden zouden geleid moeten worden door huisgezelschappen. Op dit moment is er lof voor de samenwerking tussen beide instellingen in Amsterdam. De chemie

is goed, er wordt samengewerkt en er is een gezamenlijk project waarin ook de Melkweg betrokken is: de nieuwe zaal achter de schouwburg. Dat wordt spannend. In de jaren 90 was dat anders en besloot Toneelgroep Amsterdam zich terug te trekken op het Westergasfabriekterrein. De toevallig goede of slechte chemie tussen leidinggevend en kan toch niet de basis vormen voor een optimale werking van het grootste repertoiregezelschap van het land. Als de gezelschappen in de grote steden diep verbonden willen zijn met hun stad moeten ze een eigen huis hebben. Een kunstenaar wil publiek, laat ons de sluis tussen deze twee wegnemen. De met prijzen overladen Braziliaanse stadsplanner Jaime Lerner stelt dat een stad een structuur moet zijn waar je woont en werkt en ontspant. “Eigenlijk is een stad een familieportret. Eentje dat je altijd bij je houdt, zelfs al staan er ook een stuk of wat vervelende ooms en tantes op. Want een familieportret verscheur je niet. Wel, met de stad is het net zo. De stad een identiteit geven, is daarom een van de kerntaken van stedelijke planning of stedelijk beleid. We moeten referentiepunten behouden en in ere herstellen, als we willen dat de identiteit van de stad overeind blijft. Die referentiepunten zijn alles eigenlijk, waar inwoners van de stad een speciale herinnering aan kunnen bewaren.” Ik meen dat een stadsgezelschap gehuisvest in het eigen theater zo’n referentiepunt kan zijn.

8. De kunst als brug tussen culturen.

Diversiteit is een maatschappelijk probleem; een heet maatschappelijk hangijzer. We mogen niet de fout maken de kunst de problemen van de maatschappij te laten oplossen. Wel kan de kunst en dus ook het theater ons confronteren met de complexiteit, de meerduidigheid van de werkelijkheid. Want onze maatschappij is niet langer als een eenheid te beschouwen, er is een explosie van wereldbeschouwingen en de verstedelijking maakt deze multiculturele samenleving meedogenloos zichtbaar. Deze chaos biedt hoop, stelt de Italiaanse filosoof Gianni Vattimo, en hij kent de kunst daar bij een belangrijke rol toe. De kunst kan door haar abstractievermogen, gelaagdheid van betekenissen ons confronteren met de complexiteit van de wereld. Het theater als bruggenbouwer waardoor vreedzame co-existent van culturen mogelijk is. Maar geen assimilatie, geen compromisstheater. Theater met behoud van eigenheid, van identiteit. We moeten beseffen dat identiteit bestaat uit “een eindeloze opsomming van achtergronden: sociaal milieu, religie, nationaliteit, etniciteit, taal, een familie...maar ook het behoren tot een provincie, een dorp, een wijk, een clan, een bedrijf, een partij, een vereniging”, stelt dramaturg Erwin Jans. Het is op dit snijvlak van identiteiten dat er naar antwoorden gezocht kan worden. Antwoorden die niet terug te voeren zijn tot de tegenstelling tussen elitaire en populaire kunst, tussen wij en zij. Het stelt vragen naar het begrip “kwaliteit”, naar de informatiekanaal die we gebruiken om een divers publiek te bereiken. Maar geen doelgroepenbeleid op artistiek niveau, dat is de kunst de nek omdraaien dat is een verkeerd begrip van toegankelijkheid. Het was opmerkelijk dat een Vlaams journalist twee prominente politici van het Vlaams Belang meenam naar een voorstelling van *Opening Night*. Nadat het Vlaams Belang jarenlang geschimpt heeft op het elitaire karakter van de stadsgezelschappen, waren ze nu vol lof over deze voorstelling die blijkbaar een elite en het brede publiek aansprak. De Amerikaanse filosoof Kwame Anthony Appiah schrijft in “Cosmopolitanism”: “De grote les is dat als de vreemdeling niet louter verbeelding is, maar echt is en aanwezig, deelnemend aan een menselijk, sociaal leven, dan mag je hem of je mag hem niet, je bent het met hem eens of niet; maar als dat is wat je allebei wilt, dan versta je elkaar uiteindelijk.” In de kunst geldt dat in hoge mate.

9. Internationaliseren.

Amsterdam is een kleine stad maar ook een metropool. Er is dagelijks een enorme toestroom van toeristen, Amsterdam is internationaal georiënteerd. Een aantal van onze beste regisseurs werken in vooraanstaande theaters in het buitenland. Amsterdam is een wereldstad maar theater uit het buitenland is er nauwelijks te zien. Die wereld komt niet naar Amsterdam. Het is niet voor niets dat de grote bevoegdheid van het toneel in de jaren 70 en 80 een samenhang had met het bestaan van Mickery. De kortstondige aanwezigheid van het internationale theater in het Holland Festival en het moedige beleid van de Rotterdamse Schouwburg om het werk van een aantal gerenommeerde internationale theatermakers te tonen, volstaan niet. In de Amsterdamse schouwburg moet er een continue aandacht zijn voor de grote belangrijke tendensen in het internationale theater gekoppeld aan een Mickery anno 2010, waar risico’s genomen kunnen worden, geëxperimenteerd en gefaald kan worden. We kunnen de tijdsgeest keren. “Tout comprendre, c’est tout pardonner”. Voor mij is “internationaliseren” nu echt een “must” voor Amsterdam. Het magere, incidentele internationaal theateraanbod in Amsterdam vind ik een groot gemis. Daar moet aandacht en ruimte en dus ook geld voor worden vrijgemaakt. Gewoon doen!

Ik hoop dat ik met mijn uitspraken en stellingen iedereen raak, in beweging zet. We moeten de moed hebben een keer achter onze eigen maskers te kijken. Ik heb geprobeerd ideeën te ontwikkelen voor een theater in Nederland in de 21ste eeuw. Ik heb geprobeerd vooroordelen te slechten, ook de mijne. Ik heb aangegeven van welke gedachten en mechanismen we afscheid moeten nemen om midden in onze tijd te staan. Onze tijd biedt kansen. Juist omdat er zoveel bedreigingen en gevoelens van bedreigingen zijn, moeten we die kansen grijpen. Ook ik voelde een instinctieve aandrang tot een aanklacht, maar ik heb geprobeerd de kansen die er zijn te belichten. We mogen niet blijven hangen in onbegrip, frustratie, het tegen-zijn. Ik roep alle denkers over theater, essayisten en journalisten, theaterwetenschappers, acteurs en regisseurs op om ten strijde te trekken. Zou het geen doorbraak zijn als de volgende weken en maanden over elk van bovenstaande punten een verdiepend, amenderend, corrigerend essay zou geschreven worden in onze toonaangevende kranten en tijdschriften. En dat daar ook iets uit voortkomt, dat het van belang is, waarde heeft. Ik leg nu mijn alter ego van Howard Roark af en wil graag met u allen het glas heffen op het nieuwe werkelijk begin. Het begin is nu.